

Лекція 1. Давня історія України (найдавніші часи – середина XIV ст.)

План:

1. Україна на перехресті перших цивілізаційних впливів
 - 1.1. Первісний лад і найдавніші спільноти на території України.
 - 1.2. Кочові народи та антична колонізація північного Причорномор'я.
 - 1.3. Східні слов'яни
2. Україна-Русь (IX – перша половина XIV ст.)
 - 2.1. Утворення та розвиток Київської Русі у IX – першій третині XII ст.
 - 2.2. Християнізація Русі та її цивілізаційні наслідки
 - 2.3. Політична роздробленість Русі. Галицько-Волинське князівство.

1. Україна на перехресті перших цивілізаційних впливів

1.1. Первісний лад і найдавніші спільноти на території України.

Перші сліди людських поселень в Україні датують 800–150 тис. років тому. Найдавнішими археологи вважають стоянки поблизу сіл Королеве та Рокосове на Закарпатті. Із періоду давнього кам'яного віку – палеоліту – відомі стоянки на Десні (Мізін, Пушкарі, Новгород-Сіверський), Дніпрі (Круглик, Кодак, Кирилівка), Дністрі (Лука-Врублівецька, Молодове), в Донбасі (Амвросіївка), у Криму та ін.

У період пізнього палеоліту (35–11 тис. років тому) на європейських просторах сформувався сучасний тип людини – так званий кроманьйонець, або *Homo Sapiens* – людина розумна. З того часу в Україні відомо близько 500 стоянок, переважно в долинах річок, від Київщини до Криму. Поступово формується сучасний клімат і ландшафт, збільшується кількість населення, що проживає племенами й родинами. Зростають людські можливості, особливо, з прирученням собак, із винайденням лука й стріл.

Ще глибших змін людство зазнало в період нового кам'яного віку – неоліту (VI–III тис. до н.е.), коли відбувся перехід від збиральництва й полювання до відтворюючих форм господарства: землеробства, скотарства. У степовій та лісостеповій смузі України з'являється примітивне землеробство й скотарство. Удосконалюється техніка обробки каменю, освоєно його свердління та шліфування. Виготовляються кам'яні сокири, долота, мотики, кістяні серпи, шило та інші знаряддя праці. Винайдено ткацтво та гончарство.

Серед населення, що проживало на території України в епоху мідної доби (енеоліту) маємо свідчення про племена Середньостогівської археологічної культури. Ця культура була поширена у степу Придніпров'я, Приазов'я, у сточищі Дінця та в Нижньому Подонні. Її назва походить від урочища Середній Стіг (у м. Запоріжжя на північному сході острова Хортиця), що його досліджувала Дніпробудівська експедиція у 1927–1933 рр.

Основним заняттям населення Середньостогівської культури було скотарство, головним чином – конярство (вперше в Європі тут приручено коня до їзди) та рибальство.

При розкопах у Середньому Стозі і пізніше в інших місцевостях (понад 100 поселень, могильників тощо) виявлено поховання з трупопокладенням у ґрунтових могилах або кам'яних скринях, із скорченими кістяками, посипаними чорною вохрою, й зі знаряддями праці, посудом і прикрасами з міді, статуетки людей, тварин тощо.

Середньостогівська культура існувала із середини 5 до середини 4 тис. до н. е., тобто 4 500 – 3 500 рр. до н. е.

Вважається, що племена середньостогівської культури брали участь у формуванні племен ямної культури.

У сусідстві з племенами Середньостогівської та інших культур жили племена Трипільської культури.

Трипільська культура – високорозвинена землеробська культура VI-I тис. до н.е. (за назвою с. Трипілья на Київщині, де у 1896 р. археолог Вікентій Хвойка відкрив пам'ятки цієї культури). В Україні трипільські племена проживали на території від Карпат до Дніпра. У період найвищого розвитку (3 500–2 700 рр. до н.е.) вони будували добре укріплені села на 600–700 чол. Кожна сім'я володіла кімнатою з глинобитною піччю у спільній оселі. Гончарний посуд мав характерний орнамент жовтого, чорного і білого кольору і є свідченням магічних ритуалів та вірувань трипільців. Племена використовували кам'яні знаряддя праці, вироби з міді. Вирощували пшеницю, ячмінь, льон, просо, велику рогату худобу. В землеробстві

використовували рало. До сих пір остаточно не з'ясовані причини зникнення цієї культури, а також не припиняються дискусії про етнічну приналежність трипільських племен.

1.2. Кочові народи та антична колонізація північного Причорномор'я.

У II–I тис. до н.е. на території сучасної України з'явилися скотарські племена, що вели напівосілий спосіб життя. У добу міді та бронзи між 1 500 та 1 000 рр. до н.е. в Північному Причорномор'ї з'являються кіммерійці. Вони заселяли степ від гирла Дунаю до Кубані і першими опанували мистецтво їзди на конях та виробництво зброї із заліза. У них були царі і військова знать, використовувалась праця рабів. Кіммерійці – перший народ Північного Причорномор'я, засвідчений у письмових джерелах (Гомер).

Античні міста-держави Причорномор'я й Криму. У VIII–VII ст. до н.е. почалась "велика грецька колонізація". Поступово у Північному Причорномор'ї були створені античні поліси: Борисфеніда та Ольвія у пониззі Південного Бугу, Тіра й Нікосій в гирлі Дністра, Херсонес і Керкінітіда у західному Криму, Боспорське царство з містами Пантікапей, Фанагорія, Горгіппія, Гермонасса, Тірітака, Кіммерік на сході Кримського півострова та інші.

Грецькі колонії склалися з центрального поселення та розташованих навколо нього селищ, хуторів, окремих садиб. Міста були чітко сплановані. Поруч із полісом знаходився цвинтар – некрополь. Міста мали спеціальні гідросистеми.

Керівництво полісами здійснювали демократично обрана рада та народне віче. Виконавча влада належала колегії архонтів на чолі з першим архонтом. Молодь, отримуючи громадянство, складала урочисту присягу на вірність колонії та її законам.

Греки-колоністи займались землеробством, скотарством, виноградарством, рибним промыслом, добуванням солі. Були розвинені різноманітні ремесла: металургія, ковальство, лучництво, ткацтво, кушнірство (традиційне українське ремесло, яке включало вичинку шкіри з хутром і пошиття з неї різного одягу. З хутра шили численні види традиційного одягу – кожухи, шапки тощо), гончарство та ін., які обслуговували не тільки місцевих жителів, але й сусідні кочові народи. Торговельні шляхи пов'язували античні міста-колонії з Європою й Азією. Експортували пшеницю, рибу, сіль, шкіри, бурштин, рабів та ін. Найвищого розвитку поліси досягли у V–III ст. до н.е. Розпочинаючи з III ст. до н.е., Грецію і сусідні держави охоплює криза, викликана розкладом рабовласництва, війнами, неврожайними роками, нападами сусідніх кочівників.

Скіфи. У VII–III ст. до н.е. землі від Дону до Дністра заселяли Скіфи. Поділялися на скіфів-орачів, скіфів-скотарів, царських скіфів. Останні жили між Дніпром і Доном і зосередили у своїх руках усю політичну владу, заснували державу Скіфію. Скіфи вели жваву торгівлю з античними колоніями Північного Причорномор'я. Близько 514 р. до н.е. на скіфів напав перський цар Дарій. Застосувавши стратегію "спаленої землі", вони змусили його відступити. Наприкінці V – на поч. IV ст. до н.е. скіфи підкорили фракійців (племена: даки, гети, одриси, власне фракійці), що жили на території східної частини Балканського півострова та в районі Карпатського басейну. У цей період скіфська держава досягла найвищої могутності. За царя Атея (V – початок IV ст. до н.е.) скіфи карбували власну монету.

Найповнішу розповідь про скіфів залишив нам із V ст. до н. е. "батько історії" – Геродот. Про мистецтво, зокрема, про так званий "звіриний стиль", та про вірування і міфи цього народу відомо також із скіфських курганів (Чортмлик, Куль-оба, Гайманова Могила, Товста Могила, Солоха та ін.). У кургані Товста Могила (що знаходиться неподалік від міста Орджонікідзе Дніпропетровської обл. нині – м. Покров) археолог Борис Мозолевський у 1971 р. розкопав найвидатнішу пам'ятку скіфської доби – золоту пектораль.

У 339 р. до н.е. скіфам завдав поразки Філіп Македонський і підірвав їх могутність.

Більшу частину Скіфії завоювали сармати – іраномовний народ, який прийшов з Поволжя у III ст. до н.е. Частина скіфських племен – алани – стали союзниками сарматів, інші відійшли у Крим, де вони проживали до III ст. н.е., заснувавши там нову столицю – Неаполь Скіфський (поблизу сучасного Сімферополя).

Панування сарматів у Причорноморських степах продовжувалось до II–III ст. н.е. Сармати частково асимілювали скіфів. Як і інші кочівники, вони склалися із союзу племен, найбільшими серед яких були язиги, роксолани та алани. Сармати не знали хліборобства, жили

на возах. Велику роль у їхньому суспільстві відігравали жінки. Сармати торгували з грецькими містами-колоніями, робили напади на сусідні народи.

У I ст. до н.е. – III ст. н.е. колишні грецькі колонії потрапляють під владу Римської імперії. Наприкінці III – у IV ст. н.е. вони фактично перестали існувати.

1.3. Східні слов'яни.

Походження і розселення слов'ян. Слов'яни належать до індоєвропейських народів, батьківщиною яких вчені визнають різні райони Європи та Азії.

Венеди. Якщо археологи появу слов'ян на історичній арені простежують із II–I тисячоліття до н. е., то у писемних джерелах слов'яни згадуються значно пізніше – лише у I–II ст. н.е. у працях римських та грецьких вчених (Пліній Старший, Тацит, Птоломей та інші) під ім'ям венеди (венети, венті і т.ін.). Античні автори розміщували венедів поблизу Балтійського моря й р.Вісли по сусідству з германськими народами. Зокрема, Тацит у праці "Германія" писав про венедів, що вони вміють будувати гарні будинки, знають військовий порядок та дисципліну, добре озброєні і хоробро воюють. Птоломей відносив венедів до числа "дуже великих племен", що посідають землі "вздовж усієї венедської затоки", як у ті часи називали Балтійське море.

Анти і склавини (слов'яни). Готський історик Йордан та візантійські автори другої половини VI ст. н.е. знали дві групи слов'ян, що мешкали у Південній і Центрально-Східній Європі: склавинів (слов'ян) та антив. На думку візантійського історика VI ст. Прокопія, анти посідали простір від Дунаю до гирла Дону й Азовського моря. Археологи припускають, що у IV–V ст. н.е. анти заселяли землі поміж Дніпром і Дністром, а у VI–VII ст. н.е. розселилися на великих просторах між Дунаєм та Сіверським Дінцем. М.Грушевський вважав антив предками українського народу. Сучасні дослідники висловлюють думку, що анти були іранізованими слов'янами, які увібрали в себе залишки скіфського й сарматського етносів Північного Причорномор'я та заклали підвалини не лише східних слов'ян, а й південних, можливо, навіть частини західних слов'ян.

Візантійські письменники VI ст. н.е. багато розповідали про суспільний лад, звичаї та військове мистецтво антив. Вони зображували їх високими, світловолосими, дужими людьми. Анти легко переносили голод і спеку, різні нестачі та злигодні. Їхні племена були об'єднані у союзи; анти не керувалися однією людиною, а жили у народоправстві. "Історія готів" Йордана донесла до нас розповідь від IV ст. н.е. про союз племен антив на чолі з Божем, що зазнав поразки у війні з готами (князь був страчений разом із синами і 70 старійшинами). У VI ст. анти постійно загрожували північному рубежеві Візантії по Дунаю, не раз долали його, вдираючись у межі імперії й часом навіть загрожували її столиці – Константинополю.

Поділ слов'ян на західну, південну і східну групи. У період т. зв. "великого переселення народів" (II–VI ст. н.е.), пов'язаного із навалою готів, гунів, аварів та ін. слов'яни розселилися на європейських просторах від Балтійського до Адріатичного моря. Активніше розвивалося землеробство й скотарство, помалу набирали силу ремесла й промисли, тіснішими стали торговельні взаємини всередині слов'янського світу, інтенсивнішими стали демографічні процеси.

У II–IV ст. н.е., внаслідок просування на південь германських племен готів, цілісність слов'янської території була порушена, що сприяло їх поділу на східних і західних. На рубежі IV–V ст. під ударами гунів, могутніх кочових народів зі сходу, слов'яни почали просуватися на південь, до Дунаю, північно-західного Причорномор'я, що призвело до формування їх південної групи. Слов'яни заселили Балканський півострів і низку островів Середземного моря, утримуючи при цьому власні землі в Центральній та Східній Європі. У першій половині I тис. н.е. слов'яни заселили землі на Нижній Ельбі і південно-західне узбережжя Балтійського моря. Через ці переселення етнічна, культурна і мовна спільність слов'ян почала порушуватися, що й призвело до утворення трьох їхніх основних угруповань: східних, західних і південних слов'ян.

Східнослов'янські союзи племен. На території України, землі між річками Горинню, Прип'яттю й Дніпром, займали древляни. На південь від них, у Подніпров'ї, жили поляни. На лівому березі Дніпра – в басейні Десни – сіверяни. Між Дніпром і Бугом проживали уличі. Між

Дністром і Прутом на південний захід від уличів – тиверці. У Закарпатті – хорвати (білі). У верхів'ях західного Бугу жили дуліби, волиняни, бужани.

Скандинави називали східнослов'янські землі Гардарікою, що означає "країна укріплень". Чисельні поселення слов'ян розташувались, як правило, на відстані 30-40 км одне від одного, були укріплені частоколом і служили для захисту племені, тут проводились племінні сходи та культові обряди, вони ставали центрами ремесла й торгівлі.

Східні слов'яни були язичниками. Вони мали свої традиції, звичаї, обряди.

2. Україна-Русь (IX – перша половина XIV ст.)

2.1. Утворення та розвиток Київської Русі у IX – першій третині XII ст.

Наприкінці VIII–X ст. відбулося об'єднання східнослов'янських союзів племен (полян, древлян, сіверян, уличів, тиверців, дулібів, бужан, волинян та ін.) навколо Києва, йшов подальший процес зміцнення ранньофеодальної держави – Київської Русі.

Передумовами утворення державності були:

а) економічні (розвиток продуктивних сил, землеробства, скотарства, ремесел, торгівлі, зростання міст);

б) соціально-політичні (розклад родоплемінних відносин, відокремлення правлячої верхівки – князів, дружинників, старшин).

Держава, як відносно єдина структура, проіснувала приблизно 250 років (з 882 по 1132 р.).

Київська Русь була історично першою організованою формою об'єднання українців.

Держава східних слов'ян охоплювала значну територію. Її простори простягалися від Балтійського моря до Чорного моря, та від Закарпаття до Волго-донського межиріччя, що становило 800 тис. кв. км (майже половина її – у межах сучасної України) із чисельністю населення від 3 до 12 млн. осіб. Київська Русь була могутньою державою, відповідала загальноєвропейському рівню тогочасної цивілізації. Провідну роль у її творенні відіграв слов'янський люд, а не чужинці – варяги (нормани), як намагаються трактувати творці та прихильники "норманської теорії".

За політичною формою правління Русь – це ранньофеодальна монархія. На чолі держави стояв великий київський князь, він також був володарем усієї землі Руської. Залежні від великого князя "світлі князі" та бояри володіли князівськими і удільними вотчинами. Дрібніші феодалі, які перебували у їхній залежності, були власниками окремих міст та сіл у Київській Русі. Власність була спадковою.

За допомогою дружини великий київський князь завойовував нові землі, із підвладних земель щорічно збирав данину – полюддя. Найбільш знатні дружинники разом із придворною аристократією становили боярську раду, яка була постійним дорадчим органом при великому князеві.

Основною категорією населення Київської Русі були феодально-залежні селяни – смерди, які вели власне господарство, працювали на феодала, сплачували князеві данину, виконували інші повинності.

У феодальній державі існували різні ступені залежності смердів. Закупи – це селяни, які потрапили у залежність через позику. Сплативши, або відробивши позику, вони ставали вільними. "Рядовичі" – селяни, які уклали "ряд" (договір) і потрапляли у залежність на час дії договору. У дворі феодала і працювали і проживали холопи, "челядь", тобто раби (але класичне рабство у Київській Русі не набуло поширення, як економічно не вигідне).

Соціально-економічні відносини у державі регулювалися "Руською правдою" – збірником судових законів, укладеним за князя Я. Мудрого. Цей нормативний кодекс забезпечував недоторканість феодальної власності, відображав правові норми у державі. Так, обмежувалась кровна помста, а у пізніших редакціях смертна кара взагалі була відсутня. "Руська правда" мала великий вплив на подальший розвиток феодального права України, Росії, Білорусі, Литви і Польщі з XIII по XVIII ст.

Всі князі Київської Русі мали рівні права на спадщину предка. Рівні права накладали відповідальність всіх за долю держави. Водночас це призводило до міжусобної боротьби, щоб зрівнятись у правах із великим київським князем.

Поступово домінуючою стає друга тенденція, що призводить у середині XII ст. до феодальної роздробленості та занепаду Київської Русі.

Велич та сила Київської Русі примножувалося зусиллями багатьох великих князів, які управляли державою протягом 250 років.

Олег правив близько 30 років (бл. 882–912 рр.) – перший великий князь об'єднаної Київської Русі. Походив із варягів (норманів). У 882 р. приєднав Північну Русь до Південної, що стало початком утворення східнослов'янської державності. Київ стає центром руської держави – "матір'ю городів руських". Олег здійснював успішні походи у Візантію. 907 і 911 років були підписані вигідні умови договорів із Візантією, за якими греки були змушені сплачувати данину.

Ігор правив 33 роки (912–945 рр.). Згідно "Повісті минулих літ" – це син Рюрика, якого ще дитиною у Київ привіз Олег. Після смерті Олега зайняв княжий престол. Приєднав до Київської Русі непокірних древлян, уличів.

Воював із печенігами, ходив на Візантію. Підписав мирний договір із Візантією 944 р., що був погіршеним варіантом договору 911 року. Здійснив два походи на Кавказ (913, 943 рр.). Восени 945 р. був убитий древлянами за надмірну жорстокість і ненаситність під час збирання данини.

Ольга правила 19 років (945–964 рр.) – удова князя Ігоря. Княжила від імені молодшого сина Святослава. Жорстоко розправилася з древлянами, здійснила державну реформу, за якою визначався порядок організації й збирання данини.

У 946 і 957 рр. Ольга здійснила два візити до Константинополя, під час яких було укладено вигідні союзницькі договори. У 957 р. приймає хрещення від глави православної церкви патріарха у головному Софійському соборі Візантійської імперії. Ольга налагоджує зв'язки із Заходом. У 959 р. споряджає посольство до німецького цесаря Оттона I Великого. Померла у віці близько 60 років. Канонізована православною церквою.

Святослав правив 18 років (964–972 рр.). Син Ігоря та Ольги. Видатний воїн і полководець. Усе своє життя провів у походах і боях. Він підкорив в'ятичів і фінські племена. Розгромив Хазарський каганат. Розширив кордони Русі до Кавказьких гір, підкорив ясів (осетинів) і косогів (черкесів). Святослав здійснив ряд походів проти Візантії й болгар, намагаючись оволодіти землями по Дунаю. Повертаючись із чергового походу з Болгарії, був убитий біля дніпровських порогів печенігами за намовою греків. З його черепа печенізький хан Куря виготовив чашу для вина, намагаючись таким чином перейняти дух непереможності.

На цьому етапі Київської держави завершується процес об'єднання східнослов'янських племен у єдину велику державу, яка прибрала назву Русь, відбувається формування феодальних відносин, суспільної та державної ієрархії.

Ярополк правив 6 років (972–978 рр.). Старший син Святослава. З 972 р. київський князь. Прагнув до одноосібного правління. Убив брата Олега – князя Древлянської землі. Загинув у 978 р. під час війни зі зведеним братом Володимиром, до якого перейшов Київський престол.

Володимир правив 37 років (978–1015 рр.). Київський великий князь, позашлюбний син князя Святослава Ігоровича і Малуші, ключниці княгині Ольги. Остаточо підкорив племена в'ятичів, радимичів, відвоював у польських королів давньоруські червенські міста (Червен, Володимир, Белз та ін.), оволодів частиною земель литовського племені ятвягів. Вів успішну боротьбу проти печенігів, Візантійської імперії. Приєднав до Києва закарпатські руські землі. На кінець X ст. в межах Київської Русі було об'єднано всі слов'янські і багато неслов'янських племен. Внаслідок надбань Київська Русь стала найбільшою державою у Європі, охоплюючи територію 800 тис. кв. км.

Володимир здійснив серію реформ, за якою місцеві племінні вожді (князьки) були замінені князівськими посадниками – його синами (мав 12 законних синів) і надійними боярами. Запровадив новий кодекс правових норм – "Закон земляний" (усний). У 988 р. запровадив державну релігію – християнство, сприяв поширенню письма, базованого на абетці, створеній ченцями Кирилом та Мефодієм – греками, що поширювали християнство серед слов'ян. Зміцнював державні кордони, будуючи міста та фортеці. Будував храми, відкривав школи для підготовки служивої знаті та духівництва. Володимир почав карбувати із срібла та

золота руські монети, на яких було вміщено тризуб, що набув значення державного герба. З XI ст. запроваджуються в обіг гривні – злитки срібла вагою бл. 200 г.

Володимир розвивав та зміцнював політичні, економічні і культурні відносини з Візантією, Болгарією, Польщею.

15 липня 1015 р. Володимир раптово помер, готуючись до військового походу проти прийомного сина Святополка (князь Туровський) і рідного сина Ярослава (князь Новгородський), які повстали проти свого батька.

Володимира поховано у збудованій за його вказівкою Десятинній церкві.

Після смерті Володимира протягом чотирьох років точилися міжусобні війни між його синами за великокнязівську владу. Переміг Ярослав.

Ярослав Мудрий правив 35 років (1019–1054 рр.). У 1019 р. він виборов престол у зведеного брата Святополка Окаянного. Об'єднав під своєю владою землі на схід від Дніпра, поширив свої володіння на західний берег Чудського озера, відвоював червенські міста, загарбані поляками, остаточно розгромив печенігів. Кордони Київської Русі простяглися від Балтійського до Чорного моря та від ріки Оки до Карпатських гір. Держава була в zenіті могутності.

За князювання Ярослава остаточно утвердилося християнство, сформувалася руська православна церква, було засновано православну митрополію. Розвивалася культура, будувалися фортеці, міста, собори, монастирі. Значно розбудовано Київ; лише церков було у "золотоверхому" гроді понад 400, у т.ч. окраса столиці – собор Святої Софії, при якій було створено першу бібліотеку на Русі. Ярослав сприяв укладанню збірника законів давньоруського права "Руська правда". З метою запобігти міжусобній боротьбі за київський престол, він дбав про збереження цілісності держави на основі принципу сеньйорату – принципу старшинства у розподілі земель і політичної влади в межах родини.

Дбав Ярослав і про зміцнення міжнародного авторитету Київської Русі. Не випадково, що історики часто називають його "тестем Європи". Сам був одружений з дочкою шведського короля Олафа – Інгігердою, його дочка Єлизавета вийшла заміж за короля Норвегії Гарольда Суворого, друга дочка Анна – стала дружиною французького короля Генріха I, дочка Анастасія була у шлюбі з угорським королем Андрашем I. Крім того, син Всеволод був одружений з дочкою візантійського імператора Марією.

Помер Ярослав у 76-річному віці, похований у Києві, у Софіївському соборі. Його останки збереглись до наших днів.

Після смерті Ярослава Мудрого землі Русі було поділено між п'ятьма його синами – Ізяславом, Святославом, Всеволодом, Ігорем, В'ячеславом.

Доба після Ярослава Мудрого стала ареною чвар і запеклих сутичок між князями, число яких зростало, що поклато початок періодові політичної роздробленості Київської Русі й втрати державності.

Перед загрозою зовнішніх ворогів Київської Русі, особливо кочівників-половців, князі намагалися припинити чвари й об'єднатися. Вони скликають з'їзди ("снеми"). На першому з'їзді, який відбувся у 1097 р. у Любечі під Києвом, було відмінено принцип сеньйорату Ярослава Мудрого. Тепер кожен князь володів своєю землею – вотчиною, наданою йому батьком. Це узаконювало роздроблення держави на окремі князівства-держави, хоча було ухвалено, що всі князі повинні слухатись великого київського князя.

Володимир Мономах правив 9 років (1113–1125 рр.). Найпопулярніший і наймогутніший великий князь у XII ст. Відновив великокнязівську владу на більшій частині давньоруських земель. Вдало вів боротьбу з половцями, відкинув їх за Волгу і під Кавказ. Він доповнив "Руську правду" новими законами, які боронили бідних і покривджених. Володимир Мономах – автор "Повчання дітям" (близько 1117 р.), в якому виклав поради, як правити державою, обґрунтував правила та норми моралі.

Володимир Мономах підтримував тісні стосунки із правителями країн Західної Європи. Одружився з дочкою англійського короля Гідою. Його син Мстислав був одружений зі шведською королевою, а дочки вийшли заміж у Норвегію й Данію. Добрі відносини склались з Візантією.

Мстислав правив 7 років (1125–1132 рр.). Останній великий київський князь періоду єдності Русі. Намагався утримати єдність і могутність Київської Русі, її високий культурний рівень. Підкорив полоцьких князів, здійснив вдалі походи проти литовців, успішно вів боротьбу з половцями, прогнавши їх з українських земель. Підтримував зв'язки із країнами Західної Європи. Мстислав одружився з дочкою шведського короля. Його дочки були дружинами угорського, датського, норвезького королів.

Володимир Мономах і його син Мстислав на певний час зміцнили великокнязівську владу, але зупинити роздроблення Київської Русі не змогли. На початку другої половини XII ст. Русь розпалась на півтора десятки князівств і земель. Настала доба феодальної (політичної) роздробленості.

2.2. Християнізація Русі та її цивілізаційні наслідки

Дохристиянськими віруваннями давніх русичів було язичництво. Основу язичництва складало багатобожжя. Серед язичницьких богів існувала певна ієрархія. Найважливішими серед них були: Дажьбог (Хорс) – бог сонця, Сварог – бог вогню і ковальства, Стрибог – бог вітру, Велес – бог худоби і багатства, Лада і Лель – боги кохання, подружнього щастя та ін. У IX–X ст. головним богом на Русі стає Перун – бог грому і блискавки, бог війни, бог князів і дружинників.

Поширення християнства на Русі починається за київського князя Аскольда, який у 60-х роках IX ст. разом з частиною дружини приймає християнство, що сталося в результаті його походу (або походів) на Константинополь. Але після вбивства Аскольда відбулося затвердження в Києві нової династії. Перші Рюриковичі були язичниками.

Серед перших правителів Русі з династії Рюриковичів християнство сповідувала княгиня Ольга, проте її син Святослав був запеклим язичником. Ситуація змінилася за її онука Володимира, який здійснює релігійну реформу, в якій можна виділити два етапи. На першому етапі він спробував модернізувати язичництво, зібравши в Києві в єдиному святилищі найшановніших в різних землях Русі богів (Перун, Хорс, Дажьбог, Стрибог, Сімаргл, Мокош), намагаючись зробити Київ єдиним духовним центром держави. Але постала потреба в більш доскональній ідеології, в релігії, яка б краще тримала в покорі поневолені маси. Тому у 988 р. християнство проголошується державною релігією на Русі. Це був другий етап релігійної реформи Володимира.

При Володимирі визначилися організація та устрій християнської церкви на Русі. Була створена митрополія з центром у Києві. Вважається, що за Володимира Великого Київська церква була незалежною від Константинопольського патріархату. За однією з версій, першим ієрархом був Михаїл Київський. Однак ряд дослідників дотримуються думки, що ним був Леон чи Леонтій (1004) або єпископ Настас Корсунянин. Першим Київським митрополитом, про якого згадують історичні джерела, став сучасник Ярослава Мудрого грек Феопемпт (1037-1048).

Духовна влада Київської митрополії поширювалася на всі єпархії, що були утворені на землях Русі. Напередодні монголо-татарської навали їх було 16.

Протягом домонгольського періоду були відомі 22 київських митрополити. Більшість з них були греками, яких надсилали константинопольські патріархи. Вихідцями з земель Русі були митрополит Іларіон (1051-1062), Єфрем (1089-1097), Климентій Смолятич (1147) та Кирило II (1233-1236).

Київська митрополія користувалася автономією у складі Константинопольської Патріархії. Після руйнування Києва Володимиро-Суздальським князем Андрієм Боголюбським, коли було знищено та пограбовано багато церков та монастирів, значення Києва як духовного центру падає. Митрополити починають селитися у північних князів.

Після взяття Києва монголо-татарами Київські митрополити остаточно обрали місцем свого перебування Владимир-на-Клязьмі на окраїні північно-східної Русі. Це змусило галицько-волинських монархів розпочати процес утворення окремої Галицької митрополії.

Процеси прийняття християнства розтяглися на кілька поколінь, особливо в місцевостях, віддалених від Києва та інших великих міст.

Прийняття християнства сприяло розвитку освіти та писемності, центрами яких ставали монастирі (Києво-Печерська лавра та ін.). За Володимира та Ярослава Мудрого вже існували школи та бібліотеки. Відомі берестяні грамоти, написи на стінах, креслення, графіті, що було свідченням поширення писемності. Певний розвиток дістають наукові знання. У X ст. в Києві діяв відомий лікар Агапіт. Розвивається й література. Серед оригінальних творів XI–XII ст. найбільш відомі: "Слово о законі и благодати" (автор Іларіон), "Повчання дітям" (автор Володимир Мономах). Видатним твором давньоруської літератури XII ст. є "Слово о полку Ігоревім", в якому описується похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців. З'являються й перекладні твори – історичні, художні та ін. При монастирях, які були важливими осередками культури, розвивається літописання. Найвідомішим давньоруським літописом, автором якого є Нестор, є "Повість минулих літ" (XI – початок XII ст.), пізніше з'являються Київський, Галицький та інші літописи.

Споруджуються визначні пам'ятки архітектури. Окрім Десятинної церкви, при Ярославі Мудрому у Києві споруджуються собор Святої Софії (на честь перемоги над печенігами), Золоті ворота, Успенські собори в Чернігові та Володимирі-Волинському, церква св. Пантелеймона у Галичі та ін. Зводяться могутні захисні споруди міст, кам'яні князівські палаци та ін. Високого рівня досягають витвори образотворчого та прикладного мистецтва – іконопис, фресковий розпис, мозаїка, різьблення по каменю, ювелірні вироби (скань, зернь, чернь, інкрустація, чеканка, художнє литво) та ін.

Творіння давньоруської культурної спадщини засвідчують, що культура Русі була яскравою, високохудожньою, різноманітною, потужною, сягаючи кращих зразків світової культури свого часу.

2.3. Політична роздробленість Русі. Галицько-Волинське князівство.

Причини та наслідки феодалної (політичної) роздробленості

Розпад великих імперій – закономірне явище у світовій історії.

Правління Володимира Мономаха та його сина Мстислава на деякий час призупинили чвари в державі. Але після їх смерті незгоди серед численних представників Мономаховичів не припинялися аж до монголо-татарської навали.

Раніше всіх, у 30-ті роки XII ст., відокремились від Києва ті землі, яким не загрожували половці – Новгород і Полоцьк. Слідом за ними Київ втрачає владу над іншими князівствами, у тому числі над Волинським, Галицьким, Новгород-Сіверським, Переяславським, Чернігівським, які знаходились на території сучасної України. Так почала формуватися нова політична карта руських земель.

В історію цей процес увійшов під назвою феодалної (політичної) роздробленості і був зумовлений еволюцією економіки, появою землевласників-феодалів, що стають значною економічною й політичною силою і сприяють вирівнюванню центру і периферії.

В цей час формується 3 основні політичні осередки, які прагнуть об'єднати руські землі: північний на чолі з Володимиром-на-Клязьмі, південний з Києвом, а згодом і західний – Галицько-Волинське князівство.

Отже, хоч роздроблення Давньоруської держави вважалося, з одного боку, прогресивним явищем (відбувалося формування великого землеволодіння, прогрес у сільському господарстві, піднесення міст, розвиток культури), з іншого – мало свої вади: не припинялися міжусобиці між князями, а від цього терпів народ, послаблювалася обороноздатність, тиск на руські землі сусідів, князівства продовжували дробитися.

Перші літописні згадки етноніма "Україна". Територія, на якій формувалася українська народність, продовжувала називатись Руссю. Народ називав себе руським, русинами, а свою мову – руською. Разом з тим, у XII ст. уперше з'явився термін "Україна", який став етнонімом наших земель. Уперше зустрічається у літописному оповіданні про смерть переяславського князя Володимира Глібовича під 1187 р. Народ жалкував за князем і літописець записав "О нем же Оукраина много постона". Під 1189 р. той же київський літописець називає Україною пониззя Галицької землі, він пише, що князь Ростислав "приїхав до України Галицької, взяв два городи Галицькі".

З XVI ст. назва "Україна" застосовується в офіційних актових матеріалах стосовно територіальних одиниць більшої частини краю. Так, у постанові сейму Речі Посполитої (1580 р.) зазначалося, що селянські виступи охопили "Україну Руську, Київську, Волинську, Подільську й Брацлавську". Назву "Україна" знаходимо в листах Богдана Хмельницького, творах Гійома Боплана ("Опис України"), П'єра Шевальє ("Історія війни козаків проти Польщі") тощо.

У науково-публіцистичній літературі існують різні тлумачення походження терміну "Україна". Одні автори пов'язують цю назву з порубіжними землями південно-західної Русі, інші – зі словом "край", "країна" (у значенні "рідний край", "рідна країна", "рідна земля").

Галицько-Волинське князівство. Коли Наддніпрянщина під ударами кочівників дедалі більше занепадала, зростало значення західних земель – Галичини та Волині. Ці землі були родючими і багатими. Тут розвивались землеробство, скотарство, ремесла, добувалася сіль, активно велася торгівля.

Галичина стала окремим князівством за Ростиславовичів. Ростислав Володимирович був онуком Ярослава Мудрого. Після його смерті сини Рюрик, Володар і Василько сіли в містах Перемишль, Звенигород й Тереховля. Галицькі землі об'єднав в одне князівство син Володаря Володимирко, який правив 29 років (1124–1153 рр.). В 1144 р. він переносить столицю з Перемишля в м. Галич, із того часу його земля починає називатись Галицькою і виходить з-під контролю Києва.

Особливо піднявся авторитет князівства за Ярослава Осмомисла, який правив 34 роки (1153–1187 рр.). Він брав участь у боротьбі за Київ, посилав свої полки проти половців, постійно вів боротьбу з місцевими боярами, користувався авторитетом на міжнародній арені, підтримував зв'язки не лише із сусідами, а й з Візантією та Священною Римською імперією. Завдяки такій політиці, Ростиславичі зуміли оборонити свою землю від нападників-сусідів, захистити її кордони.

Волинська земля лежала на торговому шляху з Києва на Захід і відокремилась від центру в середині XII ст. при князюванні правнука Володимира Мономаха Мстислава Ізяславича.

Але згодом Волинь перетворилася на своєрідну федерацію менших князівств. Був свій князь у Луцьку, були князі в Пересопниці, Дорогобужі та ін. Одні князівства виникали, інші – зникали. Серед волинських міст, крім Волиня, Червена, Белза, стали відомими Володимир, Пересопниця, Дорогобуж, Острог, Дубно, Корець, Муравиця.

Підняв авторитет землі Волинської Роман Мстиславович (правив 35 років; 1170–1205 рр.), який, повернувшись із Новгороду після смерті батька, заволодів престолом на Волині. Згодом постійно звертає свої погляди на сусідню Галичину, де всевладне боярство вело боротьбу із синами Ярослава Осмомисла.

Утворення Галицько-Волинського князівства. Протягом довгого періоду між Волинським князівством і Галичиною розвивалися жваві економічні й культурні стосунки. Роман Мстиславович розпочав історичну справу об'єднання ще у 1188 р., коли після смерті Ярослава Осмомисла бояри запросили його до Галича. Але тут він довго не втримався. Лише у 1199 р., після смерті останнього Ростиславовича, Романові вдається закріпитися у Галичині й об'єднати її з Волинню в одне князівство – Галицько-Волинське. Одночасно він підпорядкував собі Київ.

Отже, у Європі наприкінці XII ст. утворилася нова політична одиниця.

Літописи, хроніки, легенди, пісні високо оцінюють діяльність Романа Мстиславовича. Він змальовується розумним, хоробрим, енергійним. Літописець називає його великим князем "царем на Русі", "самодержцем всея Русі", причому слово "самодержець" вперше в літописі вжито саме стосовно нього. Нова держава мала власну економічну основу, бо знаходилася на шляху Буг-Дністер, тримала у своїх руках частину балтійсько-чорноморської торгівлі. Роман вів запеклу боротьбу з галицькими боярами, посилав свої полки проти половців, постійно боронив західні рубежі від угорців і поляків. В одному з походів князь загинув у 1205 р., у битві з військами Лешка Білого на Віслі, залишивши двох малолітніх дітей – Данила й Василька. Скориставшись цим, бояри намагалися не допустити зміцнення великокнязівської влади, закликають на допомогу угорців і поляків, інших руських князів. Розпочалася 40-річна боротьба за престол.

Але юний князь Данило Романович, знайшовши підтримку на Волині, повів боротьбу за Галич, зумів припинити міжусобиці і поновити єдність галицько-волинських земель.

Данило Галицький. Син князя Романа Мстиславовича й Анни народився, можливо, у 1201 р., адже відомо, що в рік смерті батька йому виповнилося чотири роки. Походження матері не достовірне. Одні джерела її відносять до візантійського двору, інші до боярського роду Волині.

Сироті Данилові прийшлося зустрітися з безліччю труднощів. Підрісши, він, разом із братом Васильком, розпочав боротьбу з боярами за об'єднання галицько-волинських земель, яка набирала характеру визвольної війни за державну незалежність. Данило розпочав цю справу з Волині. Здобув Володимир (1214 р.), Берестя й Забужжя (1219 р.), Луцьк (1225 р.), пізніше Белз. Згодом, опираючись на сили Волині, Данило повів війну за Галич. Ця боротьба вимагала великих зусиль. Правда, він знайшов допомогу зі сторони Мстислава Пересопницького, який видав за нього свою дочку. У 1237-1238 рр. Данило остаточно осів у Галичині, волинські землі віддав братові. У 1238 р. отримав перемогу над Тевтонським орденом, війська якого захопили Дорогочин. Збираючи руські землі, у 1239 р. заволодів Києвом. Він укріплює існуючі міста, будує нові. У 40-х рр. з'являється м. Холм – нова князівська резиденція, у 50-х рр. – м. Львів.

Серед основних напрямків внутрішньої політики Данила значне місце займає організація державного апарату, який формувався з вірних йому бояр. Найпомітнішими були посади двірського – заступника князя в справах війська, суду, "печатника" – охоронця державної печатки, канцлера, міністра закордонних справ.

Данило проводив активну зовнішню політику. Його міжнародному авторитетові сприяло коронування папською короною 1253 р. у м. Дорогочині. Отримавши корону, князь надіявся на допомогу Заходу у боротьбі з татарами. Однак цього не сталося. Данило Галицький помер 1264 р., але залишився в українській історії визначною постаттю, збирачем південних руських земель у єдину державу, який разом із братом Васильком активно протидіяв монголо-татарській загрозі.

Монголо-татарська навала на Русь. У 20-рр. XIII ст. на Сході Європи з'являються азійські кочівники – монголи, що, об'єднавшись у середньовічну Монгольську державу на чолі з Чингіс-ханом, підпорядковували собі інші території.

Прийшовши в східноєвропейські землі, монголи, або, як їх ще називали – татари, у 1222 р. розбили половців. Останні звернулися до руських князів за допомогою. Порадившись, русичі спільно з половецьким ханом Котяном виступили в похід, долаючи опір авангардних сил завойовників. Головна битва відбулася 31 травня 1223 р. на берегах річки Калки, яка впадає в Азовське море. Через чвари, неузгодженість, відсутність єдиного командування, амбіційність, русько-половецьке військо зазнало поразки.

Галичани на чолі з Данилом і Мстиславом першими кинулись в бій, воювали хоробро, але половці, злякавшись, почали відступати й зім'яли галичан. Згодом були розбиті й інші полки. Татари ще довго переслідували переможених, але через Дніпро не пішли. Згодом відступили до Азії, на жаль, не назавжди. У 1237 р. розпочався їх новий похід у Європу під проводом хана Батия. Вони спустошили Волзьку Болгарію, міста Північно-Східної Русі. Не зумівши пробитися до Новгороду, татари повернули на південь. Як страшна чорна хмара, йшла татарська орда, знищуючи на своєму шляху все: людей і міста. Після них земля ставала пустою, як після сарани. У 1239 р. було завойовано Переяславщину й Чернігівщину. У 1240 р. Батий з'явився під Києвом, де Данило залишив свого намісника воєводу Дмитра, і обложив місто з усіх сторін. Не дочекавшись запропонованої здачі міста, татари розпочали штурм. Розбили стінобійними машинами міські мури, кинулися на вулиці Києва, ламаючи відчайдушний опір киян. Останнім острівком оборони була Десятинна церква, де загинули всі її захисники. В полон був узятий Дмитро, але за хоробрість хан дарував йому життя і залишив при собі. Це було друге пограбування Києва від часу нападу в 1169 р. суздальського князя Андрія Боголюбського.

Оволодівши Києвом, татари пішли на Волинь і Галичину. Пограбували й зруйнували там усі міста – Володимир, Кам'янець, Ізяслав, Галич та ін. Крем'янець і Данилів вистояли. Залишивши їх, татари поспішили на Захід, спустошивши Закарпатську Русь, угорську, сербську, польську й болгарську землі. Але відчайдушний опір русичів, інших слов'янських

народів, важкі переходи через Карпати не дозволили завойовникам йти в Європу. У 1242 р. чехи двічі розбивають їх військо. Хан повертає на Схід. Орда ще раз прасує руські землі, згодом осідає на Волзі, заснувавши державу Золота Орда із столицею в м. Сарай.

Занепад Галицько-Волинського князівства. Після смерті Данила князівство на деякий час втрачає свої позиції. На початку XIV століття., скориставшись чварами у Золотій Орді, Галичина та Волинь за князя Юрія I (1301–1315), який теж прийняв королівський титул, знову об'єдналися, піднявши свій авторитет на міжнародній арені. Сини Юрія I Андрій і Лев II (1315–1323) продовжували політику батька. Але у боротьбі з татарами брати загинули. Спроба наступного князя Юрія II Болеслава втримати державу від розпаду продовжувалась до 1340 року. Смерть цього останнього князя-короля відкрила дорогу до занепаду Галицько-Волинського князівства. Його територією заволоділи Литва, Польща, Молдавія.

Висновки.

Розпочинаючи від періоду давнього кам'яного віку (палеоліту), на території України відбувалися складні еволюційні процеси, що призвели до формування тут високорозвиненої землеробської цивілізації у добу "неолітичної революції" (Трипільська культура). На українських землях знайдено багато пам'яток давніх кочових народів (кіммерійці, скіфи, сармати та ін.), тут знаходилася прабатьківщина усіх слов'янських етносів, що розділилися у середині I тисячоліття на східних, західних і південних. Розвиток та занепад первіснообщинного ладу, зародження і формування у східних слов'ян феодальних відносин створили передумови для виникнення Києворуської держави.

Історичне значення Русі полягає, насамперед, у тому, що вона об'єднала всі східнослов'янські племена, дозволила визріти українській народності, сприяла політичному, економічному та культурному розвитку українських земель, забезпечила їх обороноздатність, поглибила взаємини із зовнішнім світом, захистила народи Європи від навали ворожих орд.

Феодальна (політична) роздробленість Русі була закономірним явищем в історії східнослов'янської державності. У цей період у літописах вперше з'являється термін "Україна" (1187 р.) та створюється Галицько-Волинська держава – спадкоємиця Київської Русі. Галицько-Волинське князівство (1199–1340 рр.) відіграло важливу роль в об'єднанні південних руських земель, стало праобразом майбутнього українського державотворення, але згодом через низку зовнішніх і внутрішніх факторів зійшло з політичної арени Європи.